

Sofisti in retorična sredstva prepričevanja¹

Sam namreč trdim, ...; da mora učitelj govorniške zvrsti tako razložiti, da ne izpusti ničesar, kar se je treba naučiti, kar zadeva ostalo, pa mora biti sam tak zgled govorništva, da se lahko njegovi učenci po končanem študiju zgledujejo po njem in se že na začetku izkažejo za sijajnejše in prijetnejše govornike od drugih.

(Izokrat, Proti sofistom 17–18, prevod Matej Hriberšek)

1. Sofisti in retorika

Za proučevalce zgodovine retorike je eno glavnih vprašanj, kdaj lahko govorimo o nastanku retorične teorije v antični Grčiji. Kennedy (1963: 27) meni, da je retorična teorija nastala takrat, ko se je govorništvo začelo zavedati lastnega obstoja. Z drugimi besedami lahko to pojasnimo kot izstopanje retoričnih tehnik iz praktičnega okvira v področje teoretskega proučevanja, s tem pa tudi postopno prehajanje v samostojen in urejen sistem. Prehod s praktičnega na teoretično polje po avtorjevem mnenju (ibid.: 30–34) zaznamujejo štiri pomembna družbena znamenja v starogrški družbi, ki se ujemajo s tremi značilnimi elementi poznejše konceptualno razvite retorike – z odkrivanjem argumentov (inventio), njihovo razporeditvijo (dispositio) in ubeseditvijo (elocutio). Prvo tako znamenje je nastanek novega racionalizma v dokazovanju in utemeljevanju, ki se kaže v obliki vpeljave abstraktnih konceptov relativnosti in verjetnosti bodisi v sodnih in političnih govorih (Antifontove Tetralogije in Gorgijevi govori) bodisi v literaturi (zlasti Sofoklove drame). Druga značilnost, ki kaže na razvoj retorike, je bilo novo zanimanje za delitev govora na dele, od katerih ima vsak določeno funkcijo. Iz začetnega preprostega vzorca, ki je vseboval začetek, osrednji del in zaključek ter je kazal na neko ustvarjalno enotnost, se je postopoma razvilo zaporedje manjših delov, ki so bili še posebej podrejeni sodni razpravi in so imeli v kontekstu sodnega procesa natančno določene funkcije. Za uspešno prepričevanje porote je bila še zlasti pomembna predstavitev ozadja dogodkov, ki ji je sledilo ločeno dokazovanje s pomočjo navajanja verjetnih premis, in v zaključku še povzetek bistvenih točk skupaj z zbujanjem čustev. Tretje znamenje rojstva retorike je po Kennedyjevem mnenju povezano z nastankom novih proznih slogov: v najširšem pomenu lahko rečemo, da se prvotnemu slogu, ki velja za značilnost grške misli in ga lahko imenujemo tudi »antitetični«, pridružita še t. i. Gorgijev slog, ki poskuša posnemati poezijo, in ritmični, t. i. Trazimahov

¹ Igorju Ž. Žagarju se zahvaljujem za številne kritične pripombe pri nastajanju tega besedila.

² O lastnostih pesniškega sloga in njegovi neprimernosti za govorništvo glej Isocr. *Evag.* 9–11; o Gorgiju kot o začetniku pesniškega sloga v govorništvu, glej Arist. *Rh.* 3.1.9 1404a24–26. Aristotel (*Rh.* 3.8.4 1409a) pa piše tudi o Trazimahu, ki je za osnovo proznega ritma prvi uporabil pajan (– ∪ ∪ ∪).

³ Za utemeljitelja tovrstnega proučevanja veljata zlasti Protagoras, ki se je ukvarjal s proučevanjem jezikovne pravilnosti, pomenoslovjem in s slovničnimi kategorijami (spol besed in naklon), ter Prodik iz Keosa, ki se je posvečal jezikovni pravilnosti in sinonimiki. Cf. Radermacher (1951: B III 5–14 in B VIII 6–10).

⁴ Da je pouk sofistov vključeval analizo literature, beremo pri Platonu (*Protag.* 339a1ss.) in Izokratu (*Antid.* 266).

slog.² Zadnjo značilnost »retoričnega« zavedanja Kennedy vidi v nastanku filološke znanosti, ki bila kot posledica zavedanja o moči besede v demokratično urejeni družbi. V teoretskem pomenu se to kaže v obliki intenzivnega študija jezikovnih pojavov: slovničnih vprašanj, pomenoslovja in etimologije.³ Pri tem je pomembna zlasti okoliščina, da so sofisti nova spoznanja s področja filologije prenesli v izobraževanje, saj je velik del njihovega pouka temeljil na proučevanju literature oziroma poezije.⁴ Tako so sčasoma sprejete opredelitve jezikovnih in slogovnih elementov govora postale retorične konvencije in del velike sheme govorniške veščine. A vse naštetje značilnosti, ki jih povezujemo z nastankom retorike, so v najširšem pomenu posledica duha takratnega časa, političnih in družbenih sprememb, še zlasti pomembno vlogo pa imajo prepletena razmerja med novimi idejami in tradicionalnimi pogledi, ki se kažejo v literaturi, filozofiji oziroma celotni kulturi poznega 5. in 4. stol. pr. n. št.

Zato Johnstone (1996) poudarja smisel proučevanja antične retorike z vzpostavitvijo zgodovinskega in intelektualnega konteksta in opredeli tri kulturno-zgodovinske predpostavke, ki so omogočile razvoj retoričnih tehnik in njihovo konceptualizacijo v poznem 5. in 4. stol. pr. n. št.: prva predpostavka je povezana z vlogo ustne tradicije v Grčiji in s prehodom iz ustne v pisno kulturo, drugi dejavnik so bile politične spremembe in oblikovanje demokratičnih sistemov v antičnem polisu, tretja predpostavka pa se navezuje na grško misel in na t. i. prehod od mitološke teogonije k naturalistični kozmologiji, katerega posledica je bil razvoj racionalnega pogleda, filozofske terminologije in sintakse.

Stališče o postopnem razvoju retorike, ki je izraz neprekinjenega kulturnega razvoja, zagovarjata tudi Thomas in Webb (1994). Avtorja trdita, da moramo izvore retorike iskati v osrednji vlogi, ki jo je v grški družbi imela ustna komunikacija, in da ni prav nič presenetljivo, da so Grki kot naravni govorniki v okviru potreb, ki so jih prinesli novi demokratični procesi, »odkrili« tudi govorniško veščino.

Povsem drugače sta svoji teoriji o nastanku retorike oblikovala Cole in Schiappa. Schiappa (1990, 1999) trdi, da je izraz *rhetoriké* nastal v Sokratovem krogu in da je na podlagi izrazja, ki so ga uporabljali sofisti, mogoče sklepati, da retorična teorija ni nastala v 5. stol. pr. n. št. s sofisti, temveč šele sto let pozneje. Cole (1991) je znova spodbudil zelo živahno razpravo med proučevalci zgodovine retorike, saj je zavrnil nekatera tradicionalna stališča o razvoju retorike v antični Grčiji. Trdi namreč, da retorika ni izum skupine učiteljev javnega nastopanja iz poznega 5. stol. pr. n. št. niti sistem, ki je nastal postopoma iz razmerja med govorom in poezijo. Retorika je po njegovem mnenju tipičen pojav 4. stol. pr. n. št., katerega obstoj in rabo (z določenimi omejitvami) sta prva prepoznala Platon in Aristotel. Literarno ustvarjanje pred Platonom Cole poimenuje kot »praretorično«. V njem je sicer veliko govorniške sposobnosti in razpravljanja, a ponavadi temelji na predpostavki, da obstaja transparenten besedni medij, ki niti ne ovira niti ne lajša prenosa informacij, čustev in idej. Ker je v retoriki prva naloga govornika nadzorovati medij prenosa, je do tega lahko prišlo šele s teoretskimi proučevanji Platona in Aristotela, ki so zamenjala nejasnost, eksperimentiranje in spopad kontradiktornih ideologij, značilnih za 5. stol. pr. n. št. (Ibid.: 33–46).

Če na retoriko ne gledamo le kot na dosežek v teoriji in praksi, temveč kot na intelektualni razvoj, iz katerega sta izšli praksa in teorija, bi Colovo in Schiappovo tezo o nastanku retorike kljub umestnosti njenih vprašanj lahko nekoliko dopolnili: zametki retorike kot samostojne

veščine (in ne kot le ene od značilnosti verzificiranih besedil, v katerih lahko prepoznavamo retorične prvine) začnejo nastajati že v 5. st. pr. n. št. in so rezultat kulturnih, političnih in intelektualnih razmer. Sprva to še ni teoretski sistem, temveč mreža raznolikih nauk, navodil in primerov dobre prakse, ki je nastajala postopoma, tako kot so se porajala nova spoznanja o govorništvu in so se uveljavljale različne govorniške prakse v vsakdanji rabi. Do poenotenja in prve prave sistemizacije govorniških prvin je prišlo šele z Aristotelom in njegovo razpravo o retoriki, čeprav Aristotel v Retoriki že predvideva obstoj teorije. Klasična retorika z razvejenim teoretskim sistemom in bogato prakso je morda izum 4. stoletja, ki pa v takšni obliki ne bi mogla obstajati brez kulturnega, političnega in jezikovnega konteksta arhaične dobe.⁵

Ko želimo odkriti, kako daleč nazaj segajo prvi teoretski retorični sistemi, takoj naletimo na neizogibno in veliko oviro: prvi ohranjeni retorični priročnik imamo šele iz 4. stol. pr. n. št., čeprav je tovrstno ukvarjanje z govorništvom verjetno starejše za celo stoletje.⁶ A ker so tradicionalne sheme okorela in počasi spreminjajoča se tvorba, je glede na zgradbo in razporeditev snovi precej verjetno, da je avtor prvega ohranjenega retoričnega priročnika bolj ali manj zvesto sledil dolgi priročniški tradiciji. Razen tega najdemo nekaj podatkov o prvih piscih priročnikov tudi v drugih delih, zlasti v filozofskih razpravah Platona in Aristotela, kjer lahko kljub polemični naravi njunih spisov razberemo, kakšni so bili prvi priročniki, in če ne drugega, vsaj to, kdo so bili njihovi prvi znani avtorji.⁷ Toda dejansko vemo o obliki in vsebini priročnikov iz konca 6. stol. in celotnega 5. stol. pr. n. št. zelo malo.

Prva razvrstitev zakonitosti in lastnosti učinkovitega govora je bila najverjetneje podrejena praktičnim ciljem, saj so prvi učitelji konkretne nasvete oblikovali glede na zgradbo govorov, s katerimi so posamezniki nato nastopili bodisi na sodišču bodisi v skupščini. Tako so bili prvi priročniki verjetno strukturirani v obliki delov govora in so vsebovali nasvete in primere, kaj naj govornik pove v uvodu, kaj v osrednjem delu in kaj v zaključku govora.⁸ Vemo, da so se praviloma imenovali Tékhne lógon (Govorniška veščina) in da sta tudi Koraks in Tejsija, ki tradicionalno veljata za začetnika poučevanja govorništva in pisanja govorov,⁹ svoje nauke verjetno zasnovala okoli delov govora, ki so bili morda bolj zbirka posameznih primerov in zgledov za učinkovit govor na sodišču. Aristotel v Retoriki omenja, da so priročniki vsebovali že štiridelno delitev sodnega govora (3.13.3 1414a37–b6), nekaj nasvetov v zvezi z izbiro besed, okrasom in čustvi (1.1.3–5 1354a11–21) ter argument verjetnosti kot glavno obliko dokazovanja (2.24.11 1402a17–20).

Kennedy (1994: 32–34) meni, da Platon v znamenitem odlomku Fajdra (266c–267d) našteva takratne teoretske razprave o retoriki, ki jih lahko razdelimo v tri

⁵ Cf. tudi Johnstone (1996: 3–6).

⁶ To je *Retorika za Aleksandra* iz 4. stol. pr. n. št., ki so jo zaradi uvoda, posvečenega Aleksandru Velikemu, nekoč zmotno pripisovali Aristotelu, danes pa večina meni, da je njen avtor retor Anaksimenes iz Lampsaka (ok. 380–320 pr. n. št.).

⁷ Platon v svojih dialogih pogosto omenja retoriko in najrazličnejše retorje, saj je bila ta tudi glavno orodje sofistov, proti katerim v večini primerov nastopa njegov glavni junak Sokrat. Dialoga *Gorgias* in *Fajdros* obravnavata retoriko neposredno in zlasti slednji vsebuje kar nekaj podatkov v zvezi z najstarejšimi priročniki. Aristotel je o prvih učiteljih retorike in o njihovih delih napisal razpravo *Synagogé tekhnón* (*Zbir veščin*), ki je žal izgubljena, a so jo kot izhodiščno delo za poznavanje najstarejših piscev retoričnih priročnikov navajali številni poznejši antični pisci, denimo Ciceron (*De inv.* 2.2.6–7). Sledi o prvih tehnografi najdemo tudi v *Sofističnih zmotnih sklepih* (*SE* 33 183b29) in v *Retoriki* (*Rh.* 1.1.3 1354a11ss.; 1.2.4 1356a10–13).

⁸ Cf. Arist. *Rh.* 1.1.9 1354b16–19.

⁹ O prvih proučevalcih in učiteljih retorike si že v antiki pisci niso bili enotni. Ponavadi se v vlogi začetnikov retorike najpogosteje res pojavljata imeni Koraks in Tejsija, a na drugi strani pisci navajajo le Tejsija (Arist. *SE* 33 138b29; Cic. *De inv.* 2.2.6) in Empedokla, kot naj bi pisal Aristotel v *Sofistu* (cf. D. L. 8.57). Kennedy (1994, 18–19) meni, da je to posledica dveh ločenih retoričnih tradicij, ki naj bi ju poznal že Aristotel: eno je bila priročniška tradicija, katere začetnik je Tejsij Koraks (cf. Kennedy 1994, 34; Cole 1992), druga smer, ki si je prizadevala za razvoj poetičnega sloga v govorih in pisani prozi, pa ima začetnika v Empedoklu in njegovem nasledniku Gorgiju. Radermacher (1951) navaja 38 posameznikov (začenši z Empedoklom), ki si sledijo v okvirnem kronološkem zaporedju od konca 6. stol. pr. n. št. do 4. stol. pr. n. št. Mnoge izmed njih tradicija pozna le po imenu, drugi so znani kot filozofi, državniki, zgodovinarji in retorji.

¹⁰ Tako Platon kot Aristotel sta o tovrstnem načinu sklepanja in dokazovanja pogosto kritično pisala, njegove začetke pa sta pripisovala Koraksu in Tejsiju (cf. *Phdr.* 273a–b in *Rh.* 2.24.11 1402a17–20). Tudi poznejši učbeniki in priročniki za pouk govorništva so začetke dokazovanja verjetnega pripisovali omenjenima sicilskima Grkoma.

različne konceptualne smeri proučevanja govorništva. V odlomku dialoga Sokrat in Fajdros namreč razpravljata o desetih retorjih (Trazimahu, Teodorju, Evenu, Tejsiju, Gorgiju, Prodiu, Hipiju, Polu, Likimniju in Protogori) in v povezavi z njimi navajata različne nauke o učinkovitem govoru, govorništvu in jeziku. Po Kennediju tako Koraks in Tejsij skupaj še z retorjem Teodorjem iz Bizanca spada v skupino piscev govorniških priročnikov (teh-

nografov), ki so se posebej posvečali sodnemu govoru in vlogi dokazovanja; to je temeljilo na rabi posebne oblike argumenta verjetnosti, ki ga je bilo v istem primeru mogoče enakovredno uporabljati za obe strani.¹⁰ Drugi dve smeri v zgodnjem obdobju razvoja retorične teorije nista bili strogo omejeni na posamezno zvrst govorništva in ju je bilo mogoče uporabljati tako v zvezi s sodnim, svetovalnim kot tudi hvalnim govorom. Prva smer se je bolj posvečala proučevanju jezika in v to skupino spadajo zlasti leksikografska dela oziroma različne razprave o pomenu in oblikah besed skupaj s sezname ustreznih primerov, ki so jih pripisovali Protogori, Polu in Likimniju. Za drugo smer se zdi, da jo je zanimalo predvsem dvoje: na eni strani sredstva prepričevanja, še zlasti vplivanje na čustva poslušalcev s pomočjo posredne hvale in graje, na drugi strani pa tudi samo podajanje govora. Tovrstne retorične tehnike naj bi bodisi v razpravah bodisi v vzorčnih govorih poudarjali Even Paroški, Gorgias in Trazimah.

Številne izmed zgoraj omenjenih proučevalcev govorniških elementov tradicija prišteva k sofistom. Njihovo delovanje označujemo kot splošno intelektualno gibanje 5. in 4. stol. pr. n. št., ki je odprlo številna kritična vprašanja o človeku in družbi, zlasti pa imajo sofisti zasluge pri popularizaciji znanja in uspešnem povezovanju izobraževanja z intelektualnimi, kulturnimi in političnimi spremembami v tistem obdobju. Med pomembna področja njihovega poučevanja je spadala tudi večina učinkovitega prepričevanja, za katero so menili, da se je lahko nauči vsak in jo mora obvladati tisti, ki želi postati uspešen član takratne družbe. Sofisti so zlasti zaradi nekoliko drugačnega pojmovanja človeka in družbe ter inventivnih didaktičnih metod imeli nadvse pomembno vlogo pri prenosu in dopolnitvi prvih teoretskih dognanj o retoričnih tehnikah in načinih njihovega poučevanja. Čeprav ne moremo govoriti o pravih teoretskih sistemih, pa so s svojimi pogledi na resničnost, jezik, govor in komunikacijo sooblikovali izhodišča retorične teorije, ki sta jih zasnovala Izokrat in Platon, v celovit sistem pa jih je povezal Aristotel. Čeprav so vsi trije nasprotovali posameznim stališčem in metodam poučevanja sofistov, so jih imeli za »vzgojitelje Grčije« (Grimaldi 1996: 27) in so (še)le v polemiki z njimi razvili lasten sistem med seboj povezanih retoričnih prvin. Zato lahko trdimo, da so sofisti za razvoj retorike nadvse pomemben dejavnik, ki je pripomogel k nastajanju tako kompleksnega teoretskega koncepta, kot ga, denimo, lahko najdemo pri Aristotelu. Z drugimi besedami bi vlogo sofistov lahko opisali kot most med prvimi tehnografi in resničnimi snovalci retorične teorije.

Kako je natančno potekal pouk sofistov, ne vemo, ker so od njihovih del ohranjeni le fragmenti, pričevanja nasprotnikov in opisi poznejših proučevalcev, ki so se večinoma opirali na tradicionalne sodbe. Zagotovo pa niso sestavljali le tipičnih govorniških priročnikov, ampak moramo, kot smo videli že v omenjeni Kennedyjevi analizi odlomka Platonovega Fajdra, teoretske modele retorike iskati v njihovih govorih in posebnih razpravah o jeziku, govoru in prepričevanju. V zvezi s sofisti in njihovim vplivom na razvoj retorične teorije in prakse navaja Grimaldi (1996: 28–29) štiri metode oziroma tehnike, ki so jih ti potujoči učitelji uporabljali pri poučevanju in ki jih lahko najdemo v pričevanjih njihovih sodobnikov, zlasti Aristofana, Izokrata, Platona in Aristotela.

I. JAVNI PRIKAZ, NASTOP (*epídeixis*):¹¹ je bilo nekakšno javno predavanje, ki je vsebovalo predstavitev kakega problema oziroma ideje v jezikovno dovršenem slogu.¹² Pogosto je bilo predmet takih prikazov znano stališče sofistov o nasprotju med *nómos* in *phýsis*, med ustaljenimi konvencijami in naravnimi/objektivnimi zakonitostmi. Izokrat v govoru O zamenjavi premoženja (*Antid.* 46.3–47) pravi, da teme, ki so jih obravnavali taki prikazi, niso bile zasebne, temveč splošno grške in da so bile primerne za hvalni in politični govor. Posebej pa omenja slog sofistčnih *epídeixis* in poudarja, da so bili to govori, ki so bili veliko bolj muzikalčni in ritmični kot sodni govori, polni pesniških besed in drugih okrasov.

II. EKSTEMPORALNI GOVORI: v zvezi s sofisti ekstemporalni govor pomeni pripravljenost razpravljati o čemerkoli in brez vnaprejšnje priprave.¹³ Napoved take razprave najdemo v prologu Platonovega Gorgia (447a–447c8), kjer Kalikles pravi, da je Gorgias pravkar imel prikaz oziroma javno predavanje (torej, zgoraj omenjeni *epídeixis*), v okviru katerega je pozval poslušalce, naj mu postavijo poljubno vprašanje. Obljublja, da bo odgovoril na vsako vprašanje (447d6–448a5), v obliki vprašanj in odgovorov pa je pripravljen o čemerkoli razpravljati tudi s Sokratom (449b4–449c3). Čeprav v nadaljevanju Gorgias na Sokratova vprašanja odgovarja jedrnato, bi to mesto lahko ustrezalo sofistčnim ekstemporalnim govorom. Prav zaradi poudarka o Gorgijevi pripravljenosti na razpravo s Sokratom lahko namreč domnevamo, da gre v dialogu za Platonovo prilagoditev, ki je podrejena Sokratovi dialektični metodi, in da so sofisti na tovrstna javna vprašanja lahko odgovorili v tudi obliki daljšega in strukturiranega govora.

III. METODA KRITIČNE ANALIZE POEZIJE: Grki so jo dobro poznali, saj prve interpretacije Homerjeve Iliade in Odiseje izhajajo že iz 7. stol. pr. n. št., v okviru sofistčnega pouka pa je bila to verjetno že uveljavljena tema razprave. Izokrat v Panatenajskem govoru (18–19) omenja dogodek, ko trije sofisti razpravljajo o poeziji, še posebej o Heziodu in Homerju. Izokrat je do njih sicer kritičen in jih prikazuje kot vase zagledane praznoglavce, toda o omenjenih sofistih pove tudi, da niso povedali nič novega, ampak so le recitali verze in navajali najboljše domislice, ki so jih o obeh pesnikih povedali že drugi v preteklosti. Iz odlomka lahko sklepamo, da je bila to običajna in tudi priljubljena tema razprav, saj avtor nadaljuje, da so jih gledalci naklonjeno poslušali. Dodaten dokaz za to najdemo v Aristofanovih Žabah (1119ss.), kjer znamenito tekmovanje med Ajshilom in Evripidom za lovoriko najboljšega pesnika kaže na očitno parodijo take vrste razprave. Neposreden primer metode kritične analize pesniškega dela, ki je obenem najstarejši primer literarne kritike v evropski literaturi, pa je odlomek iz Platonovega dialoga Protagoras (339a–340b), kjer naslovni junak s Sokratom sicer razpravlja o pomenu svojega poučevanja in o vrlini (*politiké areté*), v omenjenem odlomku pa kot primer za vrlino analizira odlomek iz Simonidovega epinikija, s čimer poskuša tudi pokazati, da učenje take analize povečuje jasnost in natančnost v izražanju.

IV. ERISTIKA: pri nasprotnikih sofistov je veljala za najmanj priljubljeno metodo poučevanja¹⁴ in je pomenila obliko dokazovanja, kjer so bile v ospredju tehnike, kot so razpravljanje (*disputatio*), zavračanje (*refutatio*) in pobijanje (*contradictio*).¹⁵ Eristiki so ponavadi poskušali

¹¹ V slabšalnem smislu beseda pomeni tudi »razkazovanje«, »bahanje«. Platon in Aristotel *epídeixis* pogosto rabita v zvezi s sofistčnim besednim poigravanjem.

¹² Cf. Pl. *Prt.* 320d–322d, *Hi. Ma.* 286a, *Phdr.* 227a–234d; X. *Mem.* 2.1.21–34.

¹³ Cf. Pl. *Prt.* 334e, 329b, *Grg.* 447c–d, 449c, 461d, *Men.* 70b–c, *Hi. Mi.* 363c–d; Arist. *SE* 183b36–184a7.

¹⁴ Cf. zlasti Platonova dialoga *Eutidem* in *Parmenid*, Aristotelova razprava *Sofistični zmotni sklepi* in Izokratova govora *Proti sofistom* in *Panatenajski govor*.

¹⁵ Poudariti moramo, da na tem mestu govorimo o eristiki zgolj kot o metodi poučevanja, katere glavni cilj je besedno tako izuriti učenca, da zmore od nasprotnika pridobiti absoluten odgovor na izjavo, ki zahteva opredelitev (tako kot, denimo, v Platonovem *Eutidemu* 284c, kjer razpravljajo o tem, ali *práttein* in *poiein* pomenita isto). Začetnik tovrstne oblike razpravljanja je verjetno Zenon (rojen ok. leta 490 pr. n. št.), o katerem Aristotel pravi, da je odkril dialektiko (cf. D. L. 8.57 in 9.25). Že antični pisci so se zavedali, da je meja med obema tehnikami, eristiko in dialektiko, tanka in so zato eristiko različno pojmovali. Tako so tudi med Platonovim, Izokratovim in Aristotelovim stališčem razlike o tem, kaj je eristika in kakšna je razlika med njo in dialektiko ali celo antilogijo.

¹⁶ Izokrat o eristiki ni imel v celoti negativnega mnenja, saj pravi v govoru O zamenjavi premoženja (261–265), da je v nekem pogledu celo koristna, saj tako kot astronomija in geometrija ostri duha.

¹⁷ Cf. Sprague (1972: 279–293). Delo je razdeljeno na devet poglavij. Prva štiri vsebujejo argumente o etičnih sodbah in o tem, ali so nastale glede na kulturni kontekst (*nómos*) ali so nam prirojene in so naravna nagnjenja (*phýsis*). Tovrstne *nómos/phýsis* razprave obravnavajo naslednja področja oziroma topike: dobro/slabo, častno/sramotno, pravično/nepravično, resnično/neresnično. Peto poglavje obravnava epistemološki relativizem s Protagorove perspektive (vsaka stvar je lahko oboje, velika ali majhna, v primerjavi z drugimi stvarmi) in iz Gorgijeve perspektive (nič ne obstaja v vsakem smislu, toda vse obstaja v nekem smislu). V šestem poglavju si stojijo nasproti »sokratski« in »protagorovski« argumenti o učljivosti modrosti in vrline, sedmo poglavje vsebuje argumente o ljudskih volitvah v demokratskih vladavinah. Osmo poglavje obravnava govorniško večščino, zadnje, deveto pa je nekakšna predstavitev topik, ki govorniku pomagajo pri pomnjenju.

¹⁸ Diogen Laertski piše, da je bil Protagoras prvi, ki je trdil, da o vsaki stvari obstajata dve nasprotni stališči (9.51), in da je o tem tudi napisal razpravo v dveh knjigah z naslovom *Antilogíai* ali *Protigovori* (9.55).

¹⁹ Cole (1991: 88–89) celo povezuje s sofistčnim poukom izvor besede *topos*, ki naj bi nastal s pomočjo naravne metonimije.

svojega nasprotnika za vsako ceno premagati, tako da so ga zvalili v logične zanke in zasuli z logičnimi ugankami in s paradoksi; izkoriščali so jezikovna dvoumja in uporabljali napačna sklepanja, s katerimi so poskušali pokazati, da nasprotnikov argument vodi v absurd. Zlasti Platon je zavračal eristiko kot obliko prevare, ki se je poslužuje tisti, ki jih zanimajo prepirljive in trivialne diskusije. Edina prava in pravilna oblika razpravljanja je zanj dialektika, ki vodi v iskanje resnice (R. 499a4–9). V njegovem dialogu Evtidem lahko v besednem poigravanju dveh sofistov, Evtidema in Dionisodora, prepoznamo tipične eristične prakse, o katerih Platon misli vse najslabše. Med mladimi pa je bila eristika očitno zelo priljubljena in zato sta bila zaskrbljena tako Izokrat¹⁶, ki je sicer menil, da je bolj kot mlade treba obsojati njihove učitelje (Hel. 6), kot tudi Platon, ki je v golem pobijanju mnenj in nenehnem ugovarjanju videl pasti neustrezne vzgoje, a tudi vzroke za slab ugled filozofije (R. 539b–c3). Dobrega mnenja o tej obliki razpravljanja ni imel niti Aristotel, ki za eristiko pravi, da je »podel, nepošten način bojevanja« (sc. *adikomakhía*) in usmerjena le v zmago (SE 171b22–28). Toda za razvoj retorike je eristika kot tehnika pomembna zato, ker je bila to splošno priljubljena oblika razpravljanja (ki je svoje mesto našla zlasti na sodiščih) in je tako neposreden primer značilne grške prepirljivosti. Na drugi strani pa je njena korist za retorični pouk tudi v tem, da gre za »vrsto intelektualnega dvoboja, ki ostri misli in pomaga odkriti in določiti sporna vprašanja« (Grimaldi, 1996: 29). V širšem pomenu je z eristiko povezana tudi oblika dokazovanja, ki se imenuje *dissoí lógoi* ali »dvojni dokazi« in je najbolje ohranjena v istoimenskem delu *Dissoí lógoi*, anonimni sofistčni razpravi iz poznega 5. stol. pr. n. št. Verjetno je bil to učbenik ali zbirka zapiskov kakega učenca, ki »ponuja dober primer, kako zagovarjati obe strani nekega primera« (Kennedy, 1994: 17).¹⁷ Koncept dvojnih dokazov namreč temelji na znameniti sofistčni ideji, da obstajata dve nasprotni stališči ne glede na vidik resničnosti.¹⁸ Ne glede na številne (zlasti Platonove) kritike tovrstnega pojmovanja resničnosti so sofisti s tovrstnim načinom

poučevanja govorniške večščine svojim učencem omogočili celovitejši pogled na primer in iskanje tistih argumentov, ki bi se poslušalcem utegnili zdeti resnični in zato prepričljivejši. Na drugi strani pa tovrstna metoda predvideva urjenje v izoblikovanju pogleda na točko spora, ki je v retoriki izhodišče vsakega prepričevalnega govora.

V okviru sofistčnih pedagoških metod lahko obravnavamo tudi *tópoi*¹⁹ oziroma koncept, ki ga Ciceron v *Brutu* (46–47) imenuje *loci communes*:

In tako, pravi Aristotel, ... je Protagoras napisal in sestavil razprave o splošnih stvareh, ki se sedaj imenujejo splošna mesta. Dodaja, da je enako storil Gorgias, ko je napisal hvale in graje o posameznih stvareh, ker je menil, da je za pravega govornika najbolj značilno, če zmore stvar povzdigniti s hvalo in jo spet potlačiti z grajo.

Iz odlomka lahko sklepamo, da so bili *tópoi* verjetno tesno povezani s sofisticnim načinom poučevanja in da za začetnika tovrstnih razprav veljata Protagoras in Gorgias. Glede na številne pomene, ki jih imata izraza *tópos/locus* v antični retoriki, za sofisticne razprave o *tópoi* domnevamo, da so verjetno vsebovale seznam tematik, idej oziroma zbirko kratkih izjav ali splošnih načel, ki jih mora govornik imeti vedno na voljo. To so bile zadeve, o katerih se je obče govorilo in pri katerih se govornik ni smel pustiti ujeti. Vsebinsko so torej *tópoi* obsegali vsa tista področja, ki so zanimala sofiste in ki so bila takrat aktualna, oblikovno pa so to lahko bili samostojni sezname ali sestavni deli drugih priročnikov (zbirke uvodov, modelnih govorov, prikazov) oziroma posebnih razprav (e. g. Protagorova razprava *Antilogíai* in že omenjeni *Dissoí lógoi*).

Kratek pregled metod poučevanja sofistov nam tako razkriva značilnosti, ki sta tesno povezani s poznejšim razvojem retorične teorije: prvič, da je za uspešno obvladovanje govorniških veščin postalo zelo pomembno tudi poznavanje strukture jezika in govora, in drugič, da so sofisti s svojimi raznolikimi metodami poučevanja veliko prispevali h konceptualizaciji retoričnih tehnik, saj mnoge izmed njih lahko prepoznamo kot zametke poznejših izoblikovanih teoretskih konceptov. A sofisticni pouk retorike, ki se je razmahnil v antičnih mestih 5. stol. pr. n. št., ima še drugo, večjo razsežnost: razumeti in vrednotiti ga moramo predvsem v kontekstu njegovega pomena za razvoj antičnega izobraževalnega modela, v katerem je bilo govorništvo temeljna izobraževalna vrednota in s tem določalo ves kulturni razvoj v antiki.

2. Retorična sredstva prepričevanja

Etos (»učinkovita predstavitev značaja«) in patos (»vzbujanje čustev«) v klasični retorični teoriji veljata za prepričevalni tehniki, s pomočjo katerih poskuša govorec doseči osnovni cilj svojega dejanja: vplivati na misli in dejanja poslušalcev. Prepričevanje kot strategija vplivanja na misli in dejanja je bila že od prvih začetkov temeljno izhodišče govorništva v antični Grčiji, kakor sta bila kot njegovi primarni sestavini vedno prisotna tudi etos in patos. A standardna in morda najbolj sistematična teoretska opredelitev etosa in patosa izhaja od Aristotela. Ta v svoji izvorni obliki (deloma tudi zaradi usode njegove zapuščine) ni naletela na zanimanje antičnih teoretikov in so jo šele v obliki peripatetiških retoričnih razprav prevzeli nekateri poznejši proučevalci (zlasti Ciceron).

Ko Aristotel v Retoriki (1.2.3 1356a1–4) opredeljuje temeljne sestavine in samo naravo veščine javnega nastopanja, loči med tremi različnimi »načini prepričevanja«, ki jih med sabo povezuje to, da so rezultat govornikovega preudarnega ustvarjanja in s katerimi govornik ustvarja in spreminja mnenje občinstva. Imenuje jih notranja sredstva prepričevanja oziroma sredstva, ki jih je mogoče doseči z govorom (*písteis éntekhnoi*),²⁰ ter jih razdeli na:

- tista, ki obstajajo v značaju govorca;
- tista, ki privedejo poslušalca v neko razpoloženje;
- tista, ki v samem govoru nekaj dokazujejo ali se zdi, da dokazujejo.

²⁰ Izraz *pístis* izhaja iz glagola *peítho* (»prepričam«) in najprej pomeni »prepričevanje«, v drugotnem smislu pa »to, kar nas prepriča« oziroma »čemu verjamemo«, »zagotovilo« ipd. V retoriki so se uveljavili izrazi »sredstvo prepričevanja«, »argument«, »dokaz«. Nekateri Aristotelova sredstva prepričevanja iz omenjenega mesta prevajajo kot »zunanj in notranji dokazi«, a se nam zlasti za *písteis éntekhnoi* »dokaz« ne zdi najbolj posrečena izbira, ker današnji pomen besede ponavadi predvideva nekaj že obstoječega. Nasprotno pa Aristotel poudarja, da to, s čimer bomo prepričevali, ustvarjamo vsakič sproti in v okviru govorniške veščine. Izraza *átekhnoi* in *éntekhnoi* se nanašata na *tékhne rhetoriké* in zaznamujeta lastnosti, ki bodisi ne pripadajo govorniški veščini (*átekhnoi*) bodisi so njen sestavni del (*éntekhnoi*). Ker se *tékhne* včasih prevaja tudi kot »umetnost«, se za *átekhnoi* in *éntekhnoi* uporabljata tudi izraza »neumetnostna« in »umetnostna sredstva prepričevanja«. Sami smo se odločili za prostorska izraza »zunanja« in »notranja«, ker smo *tékhne* raje prevedli kot »veščina«.

²¹ Cf. Quint. 6.2.9.

²² Več o agonalni grški retoriki v Žmavc (2007: 20–30).

²³ Cf. Solmsen (1938: 394), ki govori o t. i. »trazimahovski« in »aristotelovski« tradiciji pojmovanja *patosa*.

Govorčev značaj, zbujanje čustev pri poslušalcih in logična argumentacija so že pred Aristotelovo konceptualizacijo notranjih sredstev prepričevanja nastali v vlogi različno pomembnih sestavnih delov tradicionalnega govorniškega pouka in so imeli najrazličnejša imena. A poznejša retorična teorija je tako tradici-

onalne koncepte značaja in čustev kot tudi Aristotelova notranja sredstva prepričevanja opisala s skupnimi termini: *lógos*, *éthos* in *páthos*. Zlasti pomen zadnjih dveh besed je bil zaradi mešanja konceptov vedno nekoliko dvoumen: v posameznih antičnih spisih namreč nikoli ni povsem jasno, kaj natanko zaznamujeta besedi *éthos* in *páthos*.²¹ Kljub temu so se izrazi obdržali do danes in v sodobni retorični teoriji se v pomenu sredstev prepričevanja ponavadi uporabljajo le transliterirane oblike, ki zaznamujejo:

- *etos* (prikaz govorčevega značaja ali značaja njegove stranke);
- *patos* (govorčev vpliv na čustva poslušalcev oziroma njegovo izražanje čustev);
- *logos* (logični argumenti).

Logos so v priročnikih in razpravah pogosto obravnavali povsem ločeno od *etosa* in *patosa*; slednja sta bila nekakšen enoten vidik znotraj sistema retorike, to je, dve različni plati neracionalnega, nelogičnega prepričevanja, ki temelji na govorčevem poznavanju psihologije občinstva in družbenih stereotipov. In prav slednje nas bo zanimalo v zvezi s sofisticiranim pojmovanjem sredstev prepričevanja, zato logične argumentacije v pričujočem prispevku ne bomo obravnavali.

Takoj na začetku opozorimo na skupno značilnost obeh neracionalnih prepričevalnih tehnik: *etos* in *patos* sta bila običajni del govorniške prakse v antični Grčiji in tako rekoč obvezni retorični konvenciji. Toda v prakso nista prišli iz priročnikov, ki so jih sestavljali tehnografi, ampak izvirata iz značilnosti grške družbe oziroma iz narave govorništva v antični Grčiji, ki ga v najširšem pomenu lahko opišemo kot agonalno in ki je kot tako govorcju za doseg zmage dovoljevalo uporabo najrazličnejših sredstev.²² Kljub stalni prisotnosti v govorniški praksi pa je bilo med antičnimi pisci sorazmerno malo zanimanja za poglobljeno ali celo samostojno teoretsko proučevanje prepričevanja, ki temelji na prikazu značajskih lastnosti in manipulaciji s čustvi.

V historičnem pogledu sta v antični retorični teoriji morda obstajali dve različni pojmovanji *etosa* in *patosa*: starejše, »tradicionalno oziroma priročniško«, in mlajše, »aristotelško« oziroma iz njega nastalo »peripatetiško«.²³ Ko govorimo o tradicionalni smeri pojmovanja, mislimo predvsem na sistemiziran prikaz v obliki navodil, ki je nastal za potrebe govorniškega pouka in v okviru katerega so retorji obravnavali tudi vprašani govorčeve pozitivne podobe in njegovega vpliva na čustva poslušalcev. V priročnikih *etos* in *patos*, ki v tem kontekstu zaznamujeta omenjeni vprašani, nastopata v okviru predstavitve delov govora (*mória toú lógou/partes orationis*) in sta večinoma omejena na eksplicitna navodila v zvezi z oblikovanjem prologa in epiloga. Na drugi strani je Aristotel *etos* in *patos* razumel v luči govornikove določitve snovi (*heúresis/inventio*) in kot del že omenjenih notranjih sredstev prepričevanja. Slednja so eden konstitutivnih delov v njegovi opredelitvi retorike, ki jo je filozof pojmoval zlasti v kontekstu javnega govora in jo je v eni svojih definicij opredelil kot zmožnost, da lahko v vsakem posameznem primeru najdemo razpoložljiva sredstva prepričevanja (Rh. 2.1. 1355b25–26).

Od helenizma naprej je v grško-rimski retorični teoriji, ki je nastajala v tesni povezavi z antičnim izobraževanjem, večinoma prevladovala priročniška tradicija, v katero so retorji in govorniški teoretiki občasno vključevali Aristotelov nauk o sredstvih prepričevanja, a v največ primerih so ga poznali v prirejani obliki, predvsem pa so ga tudi sami prilagajali lastnim

teoretskim modelom. Tako je, denimo, pri Rimljanih Ciceron v okvir lastnega koncepta o govornikovih nalogah (*probare/docere, conciliare, movere*) vpletel tudi Aristotelova sredstva prepričevanja in jih v nekaterih teoretskih razpravah povezal celo s tremi govorniškimi slogi.²⁴ A Ciceron Aristotelove Retorike najverjetneje ni bral, ampak je njegova sredstva prepričevanja spoznal prek peripatetiških razprav (zlasti Teofrastovih spisov), ki so pomenile že odmik od izvirnega Aristotelovega pojmovanja etosa in patosa.²⁵ Še najpogosteje sta se obe smeri (tj. tradicionalno in aristotelско pojmovanje sredstev prepričevanja) pojavljali prepleteni v okviru sistema uveljavljenih retoričnih kategorij, zdaj kot del *inventio* v vlogi sredstev prepričevanja, zdaj kot sestavina *partes orationis* s tradicionalno omejitvijo na prolog in epilog, ali celo znotraj *elocutio* kot »etična« in »patetična« slogovna sredstva.²⁶ Najlepši primer za tako kompleksno pojmovanje najdemo pri Kvintilijanu, kjer sta etos in patos obravnavana skladno z raznoliko in večstoletno antično retorično tradicijo. V njegovem delu *Institutio oratoria*, ki je nastalo skoraj v prvi polovici 1. stol. in povzema tako rekoč celoten antični sistem večine javnega nastopanja, sta etos in patos prikazana kot dve plati ene retorične kategorije ter pomenita t. i. »psihološko dimenzijo govorništva«: avtor je etos in patos namreč pojmoval kot dve vrsti čustev (*affectus*) in kot sestavna dela tako znotraj govornikovih nalog (*officia oratoris*) kot tudi v natančnejšem smislu znotraj samega govora (*partes orationis*).

3. Trazimah in Gorgias: primera protokonceptualizacije neracionalnih sredstev prepričevanja

3.1 Trazimah in Primeri za zbujanje sočutja

Oglejmo si zdaj sofistično pojmovanje retoričnih sredstev prepričevanja, ki se zlasti kot posebna govorniška sredstva za zbujanje čustev najdejo tudi pri posameznih sofistih.

V uvodnem prikazu smo omenili, da naj bi se s sredstvi prepričevanja še posebej ukvarjali sofistični retorji Trazimah, Gorgias in Even. Tradicija z začetki proučevanja patosa in retoričnimi priročniki zlasti povezuje Trazimaha, znamenitega retorja iz Halkedona.²⁷ Za svoje učence naj bi napisal retorični priročnik *Megále tékhne* (Veliki govorniški priročnik), sestavil zbirko prologov in delo z naslovom *Éleioi* (Primeri za zbujanje sočutja), ki je bilo morda celo sestavni del omenjenega priročnika.²⁸ Danes se večina strinja, da so bili *Éleioi* verjetno seznam najučinkovitejših toposov, ki so bili primerni za uporabo v zaključku govora, ali pa kar zbirka epilogov, ki so kot vzorčni primeri vsebovali tudi nekaj nasvetov o podajanju govora.²⁹ Trazimaha bi zaradi priročnika, ki ga omenja tradicija, lahko umestili zgolj med tehnografe, a če sklepamo

²⁴ Cf. De or. 2.115–116: Tako vsa govorniška umetnost, namenjena prepričevanju, temelji na treh postavkah: da dokažemo resničnost tega, kar zagovarjamo; da si pridobimo naklonjenost poslušalcev; da v njihova srca priključimo tiste nagibe, ki jih primer zahteva.; Cf. tudi *Id.* 2.128.2–129.3: Moj način govorjenja in moja govorniška spretnost, ..., imata tri temelje, kot sem rekel že prej: prvi je pridobivanje naklonjenosti ljudi, drugi je njihovo poučevanje, tretji pa navduševanje (prevod Ksenja Geister).

²⁵ Cf. Wisse (1989: 213–220), kjer avtor vzporedno s Ciceronovim spisom *De oratore* natančno analizira tudi vsa mesta v njegovih spisih *Brutus* in *Orator*, ki jih je prav tako mogoče povezati z Aristotelovimi *písteis*, in posebej opredeli njihovo zvezo tako z *officia oratoris* (*docere/probare, delectare, movere/flectere*), kot tudi z *genera elocutionis* (*genus subtile, g. medius, g. grande*). V analizi Wisse še posebej poudari razlike med posameznimi koncepti in opozori na njihovo nezdržljivost.

²⁶ Tovrstno pojmovanje lahko srečamo že v Aristotelovi *Retoriki*, saj lahko v tretji knjigi (3.7. 1408a10–b20), kjer avtor govori o primernosti sloga (*tó prépon*), opazimo idejo o tem, da obstajata različna slogovna tipa: »čustveni« in »moralni« slog. Cf. tudi Gill (1984: 155).

²⁷ Cf. tudi op. 2 in opise Trazimahovega sloga pri Dioniziju Halikarnaškem (Radermacher, 1951: B.IX.10).

²⁸ Cf. Radermacher (1951: B.IX.1–3, 9).

²⁹ Cf. Arist. *Rh.* (3.1.7. 1404a12–15) in Quint. 3.3.4. O vsebini in obliki *Éleioi* glej tudi Kennedy (1963: 69).

³⁰ Veliko bolj kot drugi sofisti je pomen govornikovega značaja poudarjal Izokrat. Če sklepamo iz Aristotelove opredelitve *etosa* v *Retoriki*, se retorični priročniki v preteklosti in v njegovem času niso pretirano posvečali prikazu govornikovega dobrega značaja, češ da ta ne pripomore k prepričljivosti (1.1 1356a1ss.). Precej verjetno je, da se omenjena kritika nanaša zlasti na sofiste in na njihovo poudarjanje razpravljanja/dokazovanja, ki temelji zgolj na verjetnem in se ne ozira na to, kar je primerno (*epieikés*).

³¹ Cf. Pl. *Phdr.* 267a2–5, kjer Sokrat pravi, da naj bi Even napisal knjigo o skrivnem namigu ter posredni hvali in graji.

³² Več o problemu antičnih *tópoi* glej Rubinelli (2006), Žagar (2007), Žmavc (2008).

ne nauke o strukturi govorov morda res zanimal za zbujanje čustev. Zlasti pozornost, ki jo je namenil tematiki govornikovega vpliva na poslušalce in s katero se je oddaljil od običajnih priročniških navodil, ter sam princip sestavljanja seznamov, ki je bil ena tipičnih metod sofističnega načina poučevanja, Trazimaha bolj uvrščata med sofiste-retorje. Mednje ga je verjetno uvrščal tudi Kvintilijan (3.1.12), saj pravi, da so se poleg Trazimaha s proučevanjem čustev (*affectus*) ukvarjali tudi Prodik, Hipija in Protagoras. O tem, kakšne so bile njihove razprave o patosu in ali so bile to že nekakšne razprave ali le sezname učinkovitih primerov, ne vemo ničesar. Toda že ob prebiranju ohranjenih Gorgijevih govorov, Hvalnice Heleni in Palamedovega zagovora, lahko predvideva, da so se posamezni sofisti v okviru zanimanja za jezik in javno nastopanje zagotovo ukvarjali tudi s prepričevalno močjo čustev. In kljub relativizmu in skepsi, ki sta prevladovala med sofističnimi nauki, ter splošni nagnjenosti k erističnemu načinu razpravljanja, je povsem verjetno tudi, da so se nekateri izmed njih v okviru retorike posvečali tudi karakterizaciji in govornikovi moralni podobi, ki pa ni bila samostojen retorični koncept, temveč del širše filozofske misli.³⁰

Omenili smo že, da razprave sofistov niso bile teoretske raziskave, ki bi temeljile na sistematični obravnavi problemov, in da pravzaprav tudi posameznih spoznanj, ki so jih predstavljali v svojih razpravah, ne moremo imeti za teorije v takšnem smislu, kot jih lahko najdemo pri Platonu in Aristotelu. Znotraj govorniške večšine (kakor tudi v okviru grške filozofske misli sploh) so bili to poskusi drugačnega načina razmišljanja o jeziku, govoru in govorniku ter so vsebovali vzorčne primere in nauke, ki so jih sofisti v okviru svoje pedagoške dejavnosti zbrali za učence, čeprav ni povsem izključeno, da so obstajale tudi bolj specifične razprave, v katerih so učitelji obravnavali vsebine, ki bi konceptualno lahko bile sorodne temu, kar zaznamujeta pojma *etos* in *patos* v retoriki.³¹ Toda glavni pomen sofističnih proučevanj za oblikovanje Platonovih stališč o govornikovem značaju in dušah poslušalcev, zlasti pa za Aristotelov teoretski model o treh sredstvih prepričevanja, je verjetno v tem, da so sofisti nauk o zbujanju čustev poslušalcev prenesli v območje urejenih retoričnih *tópoi* ali toposov.³² S tem so zbrali gradivo, ki ga je bilo mogoče kritično proučiti in na njem zasnovati tudi prave teoretske koncepte.

po antičnih pričevanjih, je verjetno bolj spadal k sofistom. Tudi Platon v *Fajdru* (267c7–d2) o retorju iz Halkedona pove:

S.: Toda po mojem mnenju je v govorih, ki pripeljejo do solz in jadikovanja, ko se posvečajo starosti in revščini, z ozirom na večšino zmagovalna halkedonska moč; to je namreč mož, ki je izredno sposoben (267d) v tem, da zna mnoge razjeziti in razsrjene spet očarati z zarotitvami, kot trdi; najboljši je v tem, da na vse načine obrekuje in obrekovanja odpravi (prevod Gorazd Kocijančič).

Kot smo že zapisali, je Trazimah sestavil vsaj dva seznama toposov oziroma dve zbirki prologov in epilogoov, ki sta verjetno vsebovali teme, primerne za obravnavo na začetku in na koncu govora. Če izhajamo iz lastnosti grške agonalne retorike, lahko sklepamo, da sta toposa o starosti in revščini, ki ju Platon omenja v zvezi s Trazimahom, veljala za povsem običajni sredstvi za zbujanje sočutja pri poslušalcih. Toda dejstvo, da Platon retorju pripisuje sposobnosti tudi v zbujanju jeze in naklonjenosti (267c8–d2), daje slutiti, da se je Trazimah bolj kot za shematične

Baumhauer (1986: 147–165) v okviru prikaza sofistične retorike podrobneje opredeljuje tudi nauk o *tópoi*. Če izhajamo iz priročnika Retorika za Aleksandra, ki opredelitev toposov najverjetneje dolguje sofistični tradiciji, lahko, kot pravi avtor, sklepamo o sofistih tole: s sestavljanjem seznamov ustreznih mest, kjer je govornik lahko našel vsebinsko ustrezne in razmeram primerne misli oziroma ideje, so sofisti poleg »dialektičnih« toposov ustvarili vsaj tri vrste »vsebinskih« toposov, med njimi tudi posebne topose za zbujanje čustev. Analiza v Retoriki za Aleksandra nam pokaže, da so se slednji kot ustaljene formule uporabljali zlasti za oblikovanje epilogov v sodnih govorih (obtožb in obramb) in da so nastopali skupaj z navodili za zbujanje najrazličnejših čustev naklonjenosti in jeze.³³ Vse to kaže, da so bili tovrstni *tópoi* (kot so prijateljstvo, hvaležnost, sočutje, jeza, zavist, sovraštvo) v resnici trdno zasidrani stereotipi v antični družbi, ki so se oblikovali že davno in so se v prakso (pozneje pa tudi v retorično teorijo) prenesli kot ustaljeni vzorci. V času govorniškega pouka sofistov so jih retorji prvič poskušali standardizirati, s čimer so ustvarili metodološko in teoretsko podlago za njihovo poznejšo vlogo in stalno mesto v sistemu večšine javnega nastopanja.

3.2 Gorgijeva Hvalnica Heleni

Gorgias je slovel predvsem po svojem izjemnem govorniškem slogu in dramatičnem nastopu, katerih prvine si je izposodil iz poezije, s čimer je pomembno zaznamoval razvoj antične grške proze in kompozicije. Ne da bi se strogo opredelili za posamezno interpretacijo o njegovem govorništvu, lahko na podlagi pričevanj sklepamo, da ga je zanimala predvsem prepričevalna moč govora. To pa posledično vključuje tudi vse tiste elemente govorništva (tehnične in praktične), kjer je eksplicitno poudarjena vloga prepričevanja v smislu vsakršnega vplivanja na poslušalce.³⁴

Oglejmo si, ali nam njegova Hvalnica Heleni kaj pove tudi o sofističnem pojmovanju sredstev prepričevanja. Na tem mestu ne bomo razpravljali o sicer pomembnih vprašanih glede umestitve in vloge omenjenega govora, temveč bomo sprejeli pri večini uveljavljeno tezo, da gre za epideiksis oziroma za modelni govor.³⁵ Njegova glavna funkcija je bila povezana z urjenjem učencev v javnem nastopanju, da bi se govor naučili na pamet in ga nato čim uspešneje posnemali.³⁶ Po tej plati bi lahko govor pojmovali tudi kot primer govorniške prakse 5. stol. pr. n. št., kajti vsebuje tipične značilnosti, ki so bile sestavni del govorniške prakse tistega obdobja, kot tudi retorične prvine, za iznajditelja katerih tradicionalno velja omenjeni retor in filozof iz Leontinov.

Glede na govorniške zvrsti komentatorji Hvalnico Heleni ponavadi prištevajo k epideiktčni oziroma hvalni vrsti govorništva,³⁷ ki pa vsebuje obenem tudi mojstrski prikaz t. i. apagogične metode, kjer govorec našteje nekaj verjetnih trditev in nato vsako posebej analizira. Potem ko Gorgias v uvodu pojasni, da je njegov namen oprati Heleno krivde, ker je zapustila moža Menelaja in pobegnila s trojanskim princem Parisom, kar je povzročilo trojansko vojno (1–2),

³³ Glej Žmavc (2008: *pass.*).

³⁴ O različnih smereh v sodobnih interpretacijah Gorgijevih del glej Schiappa (1996: 85).

³⁵ Cf. tudi Schiappa (1996: 65–86) in Kennedy (1963: 167–170).

³⁶ Kennedy (1963: 168) pravi, da je iz Platonovih dialogov mogoče sklepati tudi o načinu izvajanja takih govorov. Potujoči učitelj je, potem ko je nastopil s svojim govorom (bodisi osebno ali v vlogi kake znamenite mitološke oziroma zgodovinske osebe), najverjetneje omogočil razpravo, v kateri je predstavil svoja stališča in nauke o tehnični in vsebinski plati govora (sc. ekstemporalni govor). Zraven *Hvalnice Heleni* in *Palamedovega zagovora*, ki je drugi tak Gorgijev govor, se je ohranilo še nekaj podobnih vzorčnih govorov: *Ajant* in *Odisej*, katerih avtorstvo pripisujejo Antistenu (Sokratovemu učencu), Psevdo-Alkidamantov *Odisej* iz 4. stol. pr. n. št. in Antifontove Tetralogije kot primer sodnih vzorčnih govorov.

³⁷ Schiappa (1996: 68–72) to zavrača in pravi, da je Gorgijeva *Hvalnica Heleni* pravzaprav predhodnica (*preddisciplinary*) hvalnega govorništva v smislu Aristotelove delitve govorništva na tri glavne vrste (sodno, svetovalno in hvalno).

³⁸ Vse odlomke iz *Hvalnice Heleni* je prevedla Jelena Isak Kres.

³⁹ Cf. *Rh. Al.* 36.29.1–7 (1443b15–1443b20).

na kratko opiše njen izvor, osebne lastnosti in poroko (3–5), preide na glavni del govora. To je dokazovanje Helenine nedolžnosti, v okviru katerega navede štiri mogoče razloge, zakaj je Helena odšla v Trojo: a) dejanje je storila po volji usode ali sklepu bogov, b) na silo jo je odvedel Paris, c) prepričale so jo njegove besede (lógos), d) obsedla jo je ljubezenska blaznost. Domnevno obstajajo le omenjene možnosti in Gorgias vsako po vrsti preišče s pomočjo metode, ki jo sam imenuje *logismós*. Slednjo bi lahko poimenovali tudi »racionalna argumentacija« ali dokazovanje s pomočjo navajanja argumentov, ki so po obliki podobni Aristotelovemu entimemu. V resnici ne gre za veljavno retorično sklepanje, kot ga je opredelil filozof iz Stagire, saj se Gorgijeve premise le zdijo sprejemljive in zato verjetne. V preiskovanju omenjenih razlogov za Helenin odhod v Trojo pa Gorgias ugotovi, da ima vsaka izmed možnosti tolikšno moč, da Helene ni mogoče obdolžiti neprimernega vedenja. A že antičnim govorniškim teoretikom ni ušlo očitno dejstvo, da je v utemeljevanju posameznih argumentov Gorgias največ prostora namenil besedam, ki so prepričale Heleno, da je zapustila Menelaja. Znameniti odlomek 8–14 je tako v celoti posvečen prikazu moči logosa oziroma besednega prepričevanja, kjer Gorgias v obliki racionalne razlage in sistematičnega opisa predstavi njegove lastnosti, učinke in delovanje. Zato bi o Hvalnici Heleni lahko govorili tudi kot o teoretični retorični razpravi v obliki govora, ki ilustrira svojo lastno teoretično vsebino: o govoru, ki prepričuje o prepričevalni moči besede.

Izhajajoč iz tega »metaretoričnega« sporočila lahko v govoru opredelimo tudi vlogo prepričevalnih sredstev, saj so zlasti neracionalna sredstva eksplicitno predstavljena kot tista, ki nadomeščajo razumsko argumentacijo ali »aristotelški logos« in katerih funkcija je spreminjati komaj verjetne trditve v sprejemljive (»Helena je bila nedolžna«). V podporo takšnemu stališču lahko interpretiramo tista mesta v govoru, kjer Gorgias trdi, da je moč besednega prepričevanja mogoče presojati po tem, kako učinkuje na duše poslušalcev. Slednje pa zelo očitno kaže tudi na to, da se je Gorgias zelo zanimal za čustveni odziv poslušalcev, oziroma za tehnike, s pomočjo katerih je mogoče manipulirati s čustvi poslušalcev. Tako že v uvodnem stavku odlomka 8–14, kjer poda opredelitev logosa, kot posledico njegovega delovanja navede štiri čustvena stanja, ki jih lahko občutijo poslušalci:

Hel. 8: ... govor je mogočen gospodar, ki s skrajno majhnim in skoraj docela nevidnim telesom izvršuje najvišja božanska dejanja. Zmore namreč tako pomiriti strah in pregnati žalost, kakor tudi zbuditi veselje in okrepitev usmiljenje.³⁸

Čustva, ki jih omenja Gorgias, lahko povežemo z že omenjenim tradicionalnim pojmovanjem *patos*, ki izhaja iz dolge govorniške prakse in ga najdemo zlasti v retoričnih priročnikih. Če namreč primerjamo pričujočo skupino s tisto v Retoriki za Aleksandra, opazimo, da je tudi v omenjenem v priročniku enak nabor čustev.³⁹ Glede na to, da je Gorgias precej starejši od avtorja omenjenega priročnika in da v njegovem času pravih teoretskih razprav še ni bilo, bi o njegovem pojmovanju zbujanja čustev kot posebni retorični tehniki lahko sklepali naslednje:

- čustva, kot so strah, žalost, veselje in sočutje, so bila že dolgo pred sistemizacijo retorike običajni in sestavni del govorniške prakse;
- njihovo uspešno vpletanje v govor je bilo posledica govorničevega zavedanja in poznavanja navad in stereotipov v antični družbi;
- Gorgias je poznal prepričevalne tehnike, ki so vključevale tudi uporabo ustaljenih čustvenih »topik«.

V nadaljevanju Gorgias podrobno pojasni tudi delovanje besednega prepričevanja. Primerja ga s poezijo in pravi, da kakor pri pesmih tudi v govoru besede vplivajo na duše poslušalcev. Slednji zaradi čustveno zaznamovane vsebine, posebej izbranih besed in učinkovitosti njihove predstavitve tudi sami izkusijo bodisi veselje ali trpljenje.⁴⁰

Hel. 9: Vso poezijo imam za govor v metrični shemi in jo tako tudi imenujem. V tiste, ki jo poslušajo, prodrejo s strahom prežet drget, solza prepolno sočutje in bridkosti željno hrepenenje, tako da duša zaradi besed o srečnih in nesrečnih usodah in življenjih tujih ljudi tudi sama utрпи nekakšno lastno srečo ali trpljenje.

Sodobna retorična teorija imenuje to okoliščino tudi psihološki vidik delovanja govora in prav Gorgias velja za njenega utemeljitelja. Govornik je tako kot pesnik vodnik duš, ki poslušalce z različnimi besednimi sredstvi vodi skozi različna čustvena stanja zamaknenosti in jih tako prepriča o lepoti, resničnosti in koristnosti tega, o čemer govori.⁴¹ Ne glede na to, kako zelo si prizadeva, da bi se poslušalci odzvali brez lastne razumske presoje o povedanem, pa sam govornik vedno nastopa neodvisno od »mističnega navdiha« in se povsem zaveda svoje moči. Zato jo lahko tudi zlorabi, kot pravi Gorgias, in navaja primere, ko so govorniki brez težav in s pomočjo spretne uporabe posebnih sredstev prepričali poslušalce. Med njimi so zlasti sodni govori tisti, kjer govorniki z zbujanjem čustev pri porotnikih le-te uspešno prepričajo o lažnih stvareh (Hel. 10–13).

Za razvoj retorične teorije pa je pomemben tudi odlomek, kjer Gorgias, da bi čim nazorneje pojasnil prepričevalno moč govora, uvede znamenito in precej vplivno analogijo med logosom in medicino, ki jo lahko najdemo tudi pri Platonu in Aristotelu.⁴² Filozof in retor iz Leontinov namreč pravi:

Hel. 14: Moč besede ima na ureditev duše enak učinek, kakršnega ima odreditev zdravil na stanje telesa. Kakor namreč različna zdravila izženejo iz telesa različne sokove in zato nekatera končajo bolezen, druga pa življenje, tako tudi nekateri govori razžalostijo, drugi razveselijo, eni prestrašijo, drugi poslušalcem vlijejo pogum, nekateri pa z zlobnim prepričevanjem zastrupijo in začarajo dušo.

Govor na duše poslušalcev torej deluje enako kot zdravila na telo: ena ga ozdravijo, druga pogubijo. Tako tudi nekateri govori pri poslušalcih zbudijo veselje, drugi žalost, eni jih prestrašijo, drugi opogumijo, spet drugi omamijo in začarajo njihove duše z zlobnim prepričevanjem.

Pustimo ob strani raziskovanje zanimivega vprašanja o zvezi med magijo, medicino in retoriko⁴³ ter izhajajmo iz že omenjene predpostavke, da je Hvalnica Heleni v najširšem pomenu tudi poskus teoretske opredelitve nekaterih praktičnih govorniških prvin. Kajti če si v pravkar omenjenem odlomku ogledamo vrste »zdravil« in nakažemo vzporednico z retorično teorijo, natančneje, s tisto, ki jo najdemo v Retoriki za Aleksandra, lahko ugotovimo, da je Gorgias v resnici s pomočjo analogije opisal topose za zbujanje čustev. Takšne primere pa so v praksi pogosto uporabljali govorniki, prav tako so jih v govorniške vaje preoblikovali govorniški učitelji in morda jih je opisoval ali vsaj v obliki zgledov navajal tudi Trazimah.

⁴⁰ Dejstvo, da je Aristotel (*Po.* 1.10–12 1447a28–1447b24) to mnenje zavračal, na tem mestu nima pomembne vloge, saj nas zanima predvsem izhodišče, da je Gorgias z nakazano vzporednico med poezijo in govorništvom poskušal ponazoriti učinek govora na poslušalce.

⁴¹ Cf. Kennedy (1963: 167–68). Takšno pojmovanje najdemo zlasti v Platonovem konceptu o *psykhagogía*.

⁴² Cf. Pl. *Grg.* 456b7–c8; 464b2–465e. *Arist. Rh.* 1.1 1355b12–14; 1.2 1355b27–29; 1.2 1356b28–35. Ne moremo trditi, da je prav Gorgias vplival, denimo, na Aristotelovo primerjavo retorike z medicino, saj je na slednjega brez dvoma vplivala tudi okoliščina, da je bil njegov oče zdravnik, zaradi česar je Aristotel imel globlji uvid v sam sistem in naravo veščine.

⁴³ O Gorgijevi povezavi retorike z magijo in medicino glej zlasti De Romilly (1975).

S to ugotovitvijo lahko sklenemo naše raziskovanje neracionalnih sredstev prepričevanja pri obeh sofistih. Kljub pomanjkanju virov lahko na podlagi pričevanj in ohranjenih fragmentov domnevamo, da so se tudi sofisti (med njimi tudi Trazimah in Gorgias) intenzivno zanimali tudi za ta vidik govorništva, saj so prvine predstavitve značaja in zbujanja čustev tako proučevali kot tudi poučevali. Razlogi za to izhajajo predvsem iz narave grškega govorništva, ki zaradi svoje agonalnosti ob racionalni argumentaciji veliko prostora namenja tudi prepričevanju z drugimi sredstvi. Sofisti so slednja obravnavali tako na teoretski kot praktični ravni, s čimer so na eni strani pripomogli k razvoju poznejših pravih konceptov o sredstvih prepričevanja, kakor so s populariziranjem govorniškega pouka omogočili njihovo uspešnejše obvladovanje v praksi.

Literatura

- ARISTOTLE (1991): *On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse. A Newly translated with Introduction, Notes, and Appendices* by George A. Kennedy. New York, Oxford, Oxford University Press.
- CICERON, M. T. (2002): *O govorniku. Trije pogovori o govorniku, posvečeni bratu Kvintu*. Prevedla Ksenja Geister, spremna besedila in opombe napisal David Movrin. Ljubljana, Družina.
- PLATON (2004): *Zbrana dela*. Prevedel Gorazd Kocijančič. Celje, Mohorjeva družba.
- RADERMACHER, L. (1951): *Artium scriptores (Reste der voraristotelische Rhetorik)*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- SPRAGUE KENT, R. (ur.) (1972): *The older Sophists: a complete translation by several hands of the fragments in Die Fragmente der Vorsokratiker*, edited by Diels-Kranz. With a new edition of Antiphon and of Euthydemus. South Carolina, Columbia, University of South Carolina Press.
- BAUMHAUER, O. A. (1986): *Die sophistische Rhetorik. Eine Theorie sprachlicher Kommunikation*. Stuttgart, Metzler.
- COLE, T. (1991): *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*. Baltimore. London, The Johns Hopkins University Press.
- GILL, C. (1984): *The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism*. *Classical Quarterly*, št. 34(i), 149–166.
- GRIMALDI, W. M. A. (1996): *How Do We Get from Corax-Tisias to Plato-Aristotle in Greek Rhetorical Theory?* V: JOHNSTONE, C. L. (ur.): *Theory, Text, Context. Issues in Greek Rhetoric and Oratory*. Albany, State University of New York Press, 19–43.
- JOHNSTONE, C. L. (ur.) (1996): *Theory, Text, Context. Issues in Greek Rhetoric and Oratory*. Albany, State University of New York Press.
- KENNEDY, G. A. (1963): *The Art of Persuasion in Greece*. New Jersey, Princeton, Princeton University Press.
- KENNEDY, G. A. (1994): *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton University Press, New Jersey, Princeton.
- DE ROMILLY, J. (1975): *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press.
- RUBINELLI, S. (2006): *The Ancient Argumentative Game: τόποι and loci in Action*. *Argumentation*, št.20/3, 253–272.
- SCHIAPPA, E. (1990): *Did Plato Coin Rhetorike?* *AJPh*, št. 111, 457–70.
- SCHIAPPA, E. TOWARD A PREDISCIPLINARY ANALYSIS OF GORGAS' HELEN. V: JOHNSTONE, C. L. (UR.) (1996): *Theory, Text, Context. Issues in Greek Rhetoric and Oratory*. York Press. Albany, State University of New, 65–86.
- SCHIAPPA, E. (1999): *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*. Yale University Press.

- SENEGACNIK, B. (ur.) (2001): Lisija, Izokrat, Demosten, Ciceron, Evmenij: antologija antičnega govorništva. Spremnja študija Matej Hriberšek, prevodi in spremne besede Matjaž Babič ... et al., Ljubljana, Študentska založba.
- SOLMSEN, F. (1938): Aristotle and Cicero on the Orator's Playing Upon the Feelings. *Classical Philology*, št. 33, 390–404.
- THOMAS C. G., WEBB E. K. (1994): *From Orality to Rhetoric: An Intellectual Transformation*. V: WORTHINGTON, I. (ur.): *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*. London, Routledge, 3–26.
- WISSE, J. (1989): *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam, Hakkert.
- ŽAGAR Ž., I. (2007): Topoi : črna skrinjica argumentacije. V: VENDRAMIN, V. (ur.): *Jezik v vzgoji in izobraževanju : vpliv na teorijo in prakso*. Šolsko polje, št. 18, 7/8, 73–98.
- ŽMAVC, J. (2007): *Etos in patos v antični retorični teoriji in praksi ter njuno razmerje do zgodnje rimske komedije*. Ljubljana, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- ŽMAVC, J. *Ethos and Pathos in Anaximenes' Rhetoric to Alexander: a Conflation of Rhetorical and Argumentative Concepts*. V: VAN EEMEREN, F., WILLIAMS C., D., ŽAGAR Ž., I. (UR.) (2008): *Argumentation Today: the Proceedings of the International Koper Conference*. Sic Sat. Amsterdam (v tisku).